

KAZIMIERZ SOCHANIEWICZ.

MIARY I CENY PRODUKTÓW ROLNYCH NA PODOLU W XVI W.

(MESURES ET PRIX DES PRODUITS AGRICOLES EN PODOLIE
AU XVIe SIÈCLE)

1. Zagadnienie.

W ciągu mej pracy nad miarami czerwonoruskimi zwłaszcza zbożowemi ¹⁾, jak dotąd tylko częściowo opublikowanej, okazała się potrzeba zajęcia się miarami województwa podolskiego, ze względu na to, że pewne miary używane na Podolu, były również w użyciu we wschodniej połaci województwa ruskiego, a mianowicie w dawnym starostwie trembowelskiem. Ta okoliczność wyjaśnia genezę niniejszego szkicu, który pomijając zagadnienia miar roli, jako zasługujących na odrębne traktowanie, zajmie się miarami i cenami przedewszystkiem zboża i innych produktów rolnych, następnie miodu oraz pokrewnemi, nie wyłączając przedziwa, zwłaszcza temi, które służyły jako środek do określenia wysokości danin ludności wiejskiej w starostwach (królewskich) podolskich. Poruszając zagadnienie, samo dla siebie interesujące, i opracowując je — zdaje się po raz pierwszy w naszej literaturze — patrzymy na nie jako jeden z koniecznych środków pomocniczych, kluczy, służących do zrozumienia cennego dla historii gospodarczej materiału, zawartego w aktach i dokumentach a zwłaszcza w lustracjach i inwentarzach dóbr.

¹⁾ Zob. K. Sochaniewicz. Terminologia czerwonoruskich miar nasypanych zbożowych w XV i XVI wieku. Zapiski numizmatyczne I. (1925) str. 39—42, 67—71. Por. recenzję A. F. Kwartalnik etnograficzny Lud (1925) S. II. t. IV. str. 188. Tenże „Z zagadnień metrologicznych ziem czerwonoruskich“ (Streszczenie odczytu: Kwart. historyczny XXXIX str. 671).

2. Źródła.

Głównem i podstawowem źródłem jest materiał lustracji dóbr królewskich (starostw) na Podolu z XVI wieku. Jak wiadomo starostwa te były następujące:¹⁾ a) starostwo kamienieckie, składające się ze wsi w pobliżu Kamieńca Podolskiego i włości smotryckiej, b) starostwo Iatyczowskie nad Bohem, c) starostwo skalskie nad Zbruczem, d) starostwo czerwono-grodzkie nad Dżurynem, e) starostwo barskie w dorzeczu Rowu, f) starostwo chmielnickie w północno-wschodnim narożniku województwa podolskiego. O ile chodzi o posiadany materiał źródłowy uwzględniono w odniesieniu do starostwa kamienieckiego lustrację z r. 1565 ²⁾, lustrację z r. 1570 ³⁾, oraz lustrację z r. 1615, obejmującą łącznie materiał dla starostwa Iatyczowskiego ⁴⁾, do starostwa skalskiego lustrację z r. 1570 ⁵⁾ oraz lustrację z r. 1615 ⁶⁾, do starostwa czerwono-grodzkiego lustrację z r. 1615 ⁷⁾, do starostwa barskiego lustrację z r. 1565 ⁸⁾, oraz z r. 1615 ⁹⁾, do starostwa chmielnickiego lustrację z r. 1570 ¹⁰⁾ oraz z r. 1615 ¹¹⁾. Zbadanie wymienionego materiału lustracji królewskich okazało zupełną bezwartościowość dla naszych celów lustracji z r. 1615, albowiem są one zbyt sumaryczne i nie dają potrzebnego dla celów metrologicznych materiału. A ponieważ nie dla wszystkich starostw posiadamy lustracje z l. 1565—1570 tak cenne dla swych metrologicznych wskazówek, przeto właściwie dadzą się omówić źródłowo jedynie miary, używane w starostwie kamienieckim, skalskim, barskim i chmielnickim.

¹⁾ Źródła dziejowe t. XIX cz. I. str. 101, 102.

²⁾ Archiw Jugo-Zapadnoj Rosji, Część VII/2.

³⁾ Żerela do Istorji Ukrainy-Rusy VII.

⁴⁾ Źródła dziejowe V.

⁵⁾ Żerela VII.

⁶⁾ Źródła dziejowe V.

⁷⁾ Źródła dziejowe V:

⁸⁾ Archiw Jugo-Zap. R. VII/2.

⁹⁾ Źródła dziejowe -V.

¹⁰⁾ Żerela VII.

¹¹⁾ Źródła dziejowe V.

3. Ogólna charakterystyka miar.

W systemie metrologicznym podolskim, mimo pewnych rysów odrębności partykularnej (regionalnej), zaznaczających się przede wszystkim w zagadnieniach ilościowych, dzięki którym rozróżnić możemy miary kamienieckie, skalskie, barskie i chmielnickie, dadzą się wykryć pewne rysy pokrewieństwa natury jakościowej, co znajduje swój wyraz przede wszystkim we wspólnej terminologii a także w systemie podziału miar zasadniczych. Ta wspólność terminologii występuje w miarach (sposobach liczenia) zboża niemłóconego i siana, dalej zboża młóconego (trzecinnik) i pokrewnych im miar nasypnych (objętościowych), jak becзка, półbeczek, dalej w miarach na masło, należnych na miód (rączka) i t. d. dlatego też omawiać je będziemy nie regionalnie, lecz grupami według wyżej wskazanych kategorii.

4. Miary zboża niemłóconego i siana.

Zasadniczo rachowano zboże na kopy¹⁾ i kopice²⁾, dalej stogi, które szacowano w starostwie kamienieckim na złotych sześć (w owych stronach zboże tanie)³⁾, mniejsze stogi nazywano stóżkami n. p. grochu⁴⁾; rachowano też na brogi n. p. bróg grochu⁵⁾, albo sterty, które rozróżniano jako duże i małe⁶⁾. O ile chodzi o siano, to szacowano je na sterty⁷⁾

¹⁾ Star. kamienieckie (165) Archiw Jugo Zap. Rosji VII/2 str. 187, 196, 209, 212, 215; (570) Żereła VII str. 96, 97, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 109, 111; star. skalskie (1570) Żereła VII str. 186, 192, 194; star. barskie (1565) Archiw Jugo Zap. R. VII/2 str. 231, 232, 259, 260; star. chmielnickie (1570) Żereła VII str. 75, 78, 82, 87; (1565) Archiw Jugo Zap. Rosji VII/2 str. 151, 159, 165.

²⁾ Star. kamienieckie (1570) Żereła VII str. 110.

³⁾ Star. kamienieckie (1565) Archiw Jugo Zap. Rosji VII/2 str. 192; (1570) Żereła VII str. 110; star. barskie (1565) Archiw J. Z. R. VII/2 str. 256, 259, 260; star. chmielnickie (1563) Archiw J. Z. R. VII/2 str. 153; (1570) Żereła VII str. 75, 76, 77.

⁴⁾ Star. kamienieckie (1570) Żereła VII str. 105, 110.

⁵⁾ Star. kamienieckie (1570) Żereła VII str. 97.

⁶⁾ Star. chmielnickie (1570) Żereła VII str. 75.

⁷⁾ Star. kamienieckie (1565) Archiw Jugo Z. R. VII/2 str. 187, 188, 209; (1570) Żereła VII str. 97, star. skalskie (1570) Żereła VII str. 192; star. chmielnickie (1565) Archiw Jugo Zap. Rosji VII/2 str. 154.

(wielkie), stogi¹⁾ i wozy²⁾). O wzajemnym stosunku tych trzech form liczenia informuje nas lustracja starostwa kamienieckiego z r. 1565, która powiada³⁾, że sterta siana warta złotych 7, stóg złotych 5, wóz groszy 5. Na tej podstawie rachując⁴⁾ na złotego gr. 30, otrzymamy, że na stertę idzie 46 wozów, a na stóg 30 wozów. Cena wozu siana nie była w województwie podolskiem jednolita, skoro w star. barskiem liczono za wóz 3 grosze⁵⁾.

5. Wóz jako miara (jednostka) szacunkowa.

Wóz jako miara ma zastosowanie nie tylko w odniesieniu do siana, lecz także do innych produktów, przede wszystkim do drewna (wóz drew⁶⁾) następnie do soli, przyczem rozróżniano „mały i większy wózek soli“⁷⁾. Ile i jak ładowano na wozy siano, drwa i sól (czy pod sztrych), co do tego źródła nasze nie podają informacji. Pewne wyobrażenie o wielkości wózka soli daje wyrok króla Kazimierza Jagiellończyka z 23 sierpnia 1491 r. w którym orzeczono, że każdy wóz⁸⁾ soli drohobyckiej wiezionej na sprzedaż ma być długi 14 piędzi (palmas), na szerokość zaś liczył na dnie 17 topek (tolpas), na górze zaś topek 20, jedna na drugiej tak ułożona, ażeby każdy wóz liczył topek 6000 (cuilibet curru sex milia numero tolparum debent peraddi).

6. Miary zboża młóconego na Podolu.

Zasadniczą i podstawową oraz powszechnie obowiązującą miarą zboża młóconego na Podolu jest trzecinnik⁹⁾. Obo-

¹⁾ Star. kamienieckie (1565) Archiw. J. Z. R. VII/2 str. 188, 214.

²⁾ Star. kamienieckie (1565) Archiw. J. Z. R. VII/2 str. 188; star. chmielnickie (1565) l. c. str. 151; star. barskie (1565) Archiw. J. Z. R. VII/2 str. 217, 222, 226, 227, 233, 234, 236, 242, 252, 255.

³⁾ Star. kamienieckie (1565) Archiw. J. Z. R. VII/2 str. 188.

⁴⁾ M. Gumowski *Podręcznik numizmatyki polsk.* Kraków 1914 str. 288.

⁵⁾ Lustracja z r. 1565 Archiw. J. Z. R. VII/2 str. 218, 219.

⁶⁾ Star. kamienieckie (1565) Archiw. J. Z. R. VII/2 str. 175, 176.

⁷⁾ Star. kamienieckie (1565) Archiw. J. Z. R. VII/2 str. 180; star. barskie (1565) l. o. str. 243.

⁸⁾ F. Gątkiewicz. *Z Archiwum Drohobycza.* Drohobycz 1906. nr. 7. str. 24–26.

⁹⁾ Nazwa trzecinnik oznacza także miarę na miód w starostwie hrubieszowskiem (Żercała III str. 108–111), których trzy tworzyło rączkę.

wiązuje on w starostwach: kamienieckim¹⁾, skalskiem²⁾, barskiem³⁾, chmielnickim⁴⁾. Poza obrębem województwa podolskiego spotykamy się z trzecinnikiem także w województwie ruskim, a mianowicie w starostwie trembowelskiem. Podstawowa miara, w tem starostwie obowiązująca, półmiarek trembowelski⁵⁾, zwaną jest tu także trzecinnikiem⁶⁾. Obok niego zaś jest maca, która jest połową półmiarka⁷⁾. Ten fakt występowania trzecinnika w powiecie trembowelskim jest niewątpliwie wynikiem pierwotnego związku tegoż powiatu z dawnym Podolem przed ostatecznym uformowaniem się województwa podolskiego z dawnej „ziemi“ podolskiej, odebranej Tatarom przez książąt Korjatowiczów. Zjawisko to nie powinno dziwić w zakresie metrologji wieku XVI, bo związek ziemi trembowelskiej z resztą Podola odbił się jeszcze echem w r. 1583, kiedy to w spisie dzierżaw dożywotnich, jakby z dawnego przypomnienia policzono do Podola i starostwo trembowelskie⁸⁾. Obok trzecinnika spotykamy na Podolu ślady jakichś innych miar. Lustracja star. kamienieckiego z r. 1565 mówi o „pewnej mierze owsa“ bliżej nieokreślonej⁹⁾. Są też ślady, że kiedyś, typowo czerwonoruska miara zbożowa była w użyciu w starostwie barskiem¹⁰⁾. Odosobniona jednak w tym kierunku wzmianka o kłodzie nie daje pola do szerszych wniosków.

¹⁾ Lustracja z r. 1565 (Archiw J. Z. R. VII/2 str. 178, 180, 186, 191, 192, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 209, 210, 213); lustracja z r. 1570 (Żeręła VII str. 89, 90, 91, 94, 96, 98, 101, 103, 104, 107, 108, 113, 115, 117, 119, 125); lustracja z r. 1615 (Źródła dziejowe V, str. 3).

²⁾ Lustracja z r. 1570 (Żeręła VII str. 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 196).

³⁾ Lustracja z r. 1565 (Archiw Jugo Zap. Rosji VII/2 str. 131, 132, 134; 216, 220, 222, 224—227, 230, 231, 233, 236, 237, 241, 254, 258, 262, 263, 268, 271).

⁴⁾ Lustracja z r. 1565 (Archiw Jugo Z. R. VII/2 str. 142, 144—146, 148—150, 152, 154, 158—160, 162); lustracja z r. 1570 (Żeręła VII str. 69, 74, 75, 76, 80, 81, 84).

⁵⁾ Żeręła I str. 118, 119, 120, 122, 124, 126, 128, 133, 135, 136, 138, 142, 143, 144, 145, 147, 150; VII str. 123—127, 129, 130, 131, 132, 136.

⁶⁾ Żeręła I str. 136, 138.

⁷⁾ Żeręła VII str. 122, 124, 125. Wywnioskować to można z ceny, albowiem za macę owsa rachuje lustracja groszy 3, a za półmiarek groszy 6.

⁸⁾ Źródła dziejowe XIX cz. I str. 11.

⁹⁾ Archiw J. Z. R. VII/2 str. 176.

¹⁰⁾ Archiw J. Z. R. VII/2 str. 260, („kielka kloth (!) żyta“)

7. Podział i rodzaje trzecinnika.

Trzecinnik dzieli się na dwa półtrzecinniki¹⁾, oraz cztery ćwierci²⁾. Schemat zatem podziału trzecinnika przedstawia się następująco: Trzecinnik = 2 półtrzecinniki 4 ćwierci. Mierzono trzecinniki dwojako: bądź wierzchowato³⁾ t. j. z czubem, bądź r ó w n o. Ten sposób mierzenia nie stanowi cechy specyficznej Podola, bo go rozróżniano także w województwie ruskim oraz w Małopolsce w ciaśniejszem tego słowa znaczeniu⁴⁾. Poza tem ze względu nie tyle na sposób mierzenia, ile wielkość rozróżniano miary zamkowe⁵⁾. To wyróżnienie miar zamkowych zasługuje na specjalną uwagę. Wprawdzie nasz materiał nie daje nam przeciwstawienia tego określenia, niemniej jednak to przeciwstawienie jest znane: miarom zamkowym przeciwstawiamy miary miesckie czyli targowe⁶⁾. Pomijając różnice ilościowe, różnica między miarami miesckimi a zamkowymi polega na tem, że wzorce miar pierwszych przechowywano na ratuszu⁷⁾, a drugich na zamku. Niezależnie od tego zróżniczkowania rodzajów miar (równe, wierzchowate, miesckie, zamkowe) dalsze zróżniczkowanie miało charakter lokalny. Dzięki temu zróżniczkowaniu mamy trzecinniki: a) kamienieckie⁸⁾,

¹⁾ Star. kamienieckie (1570) Żereła VII str. 98, 104; star. barskie (1565) Archiw J. Z. R. VII/2 str. 222, 226, 227, 242, 245, 252; star. chmielnickie (1565) Archiw J. Z. R. VII/2 str. 162; (1570) Żereła VII str. 81.

²⁾ Star. skalskie (1570) Żereła VII str. 192 („trzcinn ków 343, ćwierci 2^{1/2}“).

³⁾ Star. kamienieckie (1565) Archiw J. Z. R. VII/2 str. 214; star. barskie (1565) Archiw J. Z. R. VII/2 str. 217, 233, 255; star. chmielnickie (1565) Archiw J. Z. R. VII/2 str. 138, 141; (1570) Żereła VII str. 70, 71, 72; star. barskie (1565) Archiw J. Z. R. VII/2 str. 132.

⁴⁾ Świadczy o tem Długosz. Lib. ben. II str. 126 (avenae mensuras, mensurae aequalis seu supereminentis“; (l. c. 460) „tres choros avenae mensurae confertae“; (l. c. III str. 306) „mensurae planae et aequalis lublinensis“.

⁵⁾ Star. chmielnickie (1565) Archiw J. Z. R. VII/2 str. 141.

⁶⁾ To przeciwstawienie miary zamkowej mierze miesckiej czyli targowej mamy w starostwie ratneńskim. Zob. Archiw. J. Z. R. VII/2 str. 280, 299, 309, 317.

⁷⁾ Wnioskujemy z analogji. O przechowywaniu wzorców na ratuszu mówi najstarsza taksa soli sanockiej z r. 1505 (A. g. z XVI str. 361 nr. 3086), gdzie, powiedziano: „Et mensuras ad mensurandum idem sal in prefata civitate Sanok non alibi nisi pretorio capi debet“.

⁸⁾ Star. kamienieckie (1565) Archiw Jugo Z. R. VII/2 str. 213 („trzcinnik miary kamienieckiej“), 214 („trzcinnik miary kamienieckiej wierzchowatej“).

które obowiązywały także w Szarawce¹⁾ oraz w starostwie skal-
 skiem²⁾ a częściowo barskiem³⁾, b) barskie większe aniżeli
 w Chmielniku⁴⁾, c) chmielnickie⁵⁾ bardzo wielkie⁶⁾.

8. Wzajemny stosunek trzecinników: kamienieckiego, barskiego i chmielnickiego na zasadzie cen zboża.

Nie posiadamy dla określenia trzecinnika żadnych bezpo-
 średnich wskazówek, jakie czasami w lustracjach się spotyka
 t. j. określił zapomocą łasztu gdańskiego, ćwiertni toruńskiej,
 krakowskiej i t. p. Brak również dokładniejszych danych, o ile
 chodzi o wzajemny stosunek trzecinnika kamienieckiego, bar-
 skiego i chmielnickiego. Gdy więc chodzi o określenie wielkości
 i wzajemnego stosunku poszczególnych trzecinników, nasuwa
 się pytanie, jakie tu kryterjum może mieć zastosowanie. Jest
 ono dwojakie: a) cena zboża b) stosunek zboża młóconego do
 niemłóconego. Co się tyczy pierwszego kryterjum, to wzajemny
 stosunek trzecinników przedstawia następujące zestawienie cen,
 w załączonej poniżej tabeli.

Porównanie cen zboża, uwidocznione na tabeli wykazuje
 1) że w starostwie kamienieckim nie było różnicy w cenach
 zboża w latach 1565 i 1570; 2) ceny w starostwie skalskim nie
 różnią się od cen kamienieckich; 3) ceny w starostwie barskim
 i chmielnickim wykazują wybitne odchylenia od cen kamieniec-

¹⁾ Star. kamienieckie (1570) Żeręła VII str. 101 („komputując wedle
 taksy kamienieckiej, bo i trzecinnik jednaki i miara jednaka in equalitate,
 pondere, valore et precio“), 102, 106.

²⁾ Lustracja z r. 1570 (Żeręła VII str. 192 „dwa trzecinniki, który jest
 tak wielki jako w Kamieńcu“).

³⁾ Star. barskie (1565) Archiw J. Z. R. VII/2 str. 255, 256.

⁴⁾ Lustracja z r. 1565 (Archiw J. Z. R. VII/2 str. 217: „trzecinnik miary
 barskiej obyczajem onego kraju wierzchowaty; l. c. 233, 255; l. c. str. 132:
 „a i tam większa miara w Chmielniku, a k temu ludzie, którzy się w koniach
 kochają, więcej, przetoż i zboże na targu bywa zawżdy droższe“ (Uwaga:
 trzecinnik owsa kosztował 8 gr.).

⁵⁾ Lustracja z r. 1570 (Archiw J. Z. R. VII/2 str. 138: „trzecinnik miary
 chmielnickiej wierzchowatej“).

⁶⁾ l. c. str. 141: „ chocia tam miara wielka niepopłatne zboże“ (Uwaga:
 trzecinnik owsa kosztował tam 5 gr. l. c. str. 138, 141).

Tabelaryczne zestawienie cen zboża w poszczególnych starostwach podolskich.

Trzecinnik	I. kamieniecki ¹⁾		II. skal- ski ²⁾	III. bar- ski ³⁾	IV. chmielnicki ⁹⁾	
	1565 r.	1570 r.	1570 r.	1565 r.	1565 r.	1570 r.
żyta	gr. 12	gr. 12	gr. 12	gr. 15 ⁴⁾	gr. 10	gr. 20
pszenicy	„ 20	„ 20	„ 20	„ 23 ⁵⁾	„ 12	„ 26
jęczmienia	„ 8	„ 8	„ 8	„ ?	„ ?	„ 16
owsa	„ 6	„ 6	„ 6	„ 8	„ 5 ¹⁰⁾	„ 10
tatarki	„ 8	„ 8	„ 8	„ ?	„ ?	„ 10
prosa	„ 20	„ 20	„ 20	„ ?	„ ?	„ 30
grochu	„ ?	„ 20	„ 20	„ 20 ⁶⁾	„ ?	„ 30
słodu	„ ?	„ ?	„ ?	„ 10 ⁷⁾	„ 9	„ ?
jagieł	„ ?	„ ?	„ ?	„ 24 ⁸⁾	„ 18	„ ?

kich oraz odchylenia między sobą. Wiadomo, z poprzedniego paragrafu, że trzecinnik barski jest większy od chmielnickiego. Porównanie cen z r. 1565 w obu tych starostwach okoliczność tę potwierdza. Pominąwszy nadmiernie wysoką cenę pszenicy, widzimy, że w starostwie barskim żyto jest 50% droższe, jagły 33%, owies znacznie ponad 50%. Znacznie mniejsza różnica wy-

¹⁾ Lustracja z r. 1565 Archiw J. Z. R. VII/2 str. 188; lustracja z r. 1570 Żereła VII str. 97. Uwaga: ceny w obu latach identyczne.

²⁾ Lustracja z r. 1570 Żereła VII str. 192/3. Uwaga: Z wywodów w par. 7 wiadomo, że trzecinnik skalcki identyczny jest z kamienieckim, słusznie więc i konsekwentnie podaje źródło ceny identyczne z kamienieckimi.

³⁾ Lustracja z r. 1570. Archiw J. Z. R. VII/2 str. 218/19.

⁴⁾ l. c. str. 231.

⁵⁾ l. c. str. („w Barze pszenica droższa“).

⁶⁾ l. c. str. 260.

⁷⁾ l. c. str. 231.

⁸⁾ l. c. str. 231.

⁹⁾ Lustracja z r. 1565 Archiw J. Z. R. VII/2 str. 152. Lustracja z r. 1570-Żereła VII str. 75.

¹⁰⁾ Archiw J. Z. R. VII/2 str. 138 („zboże nie bardzo płatne“).

stępuje między trzecinnikiem barskim a kamienieckim na podstawie lustracji z r. 1565. I tak cena żyta wykazuje 30%, cena owsa 33%, natomiast niema różnicy w cenie grochu, a co do ceny pszenicy różnica spada grubo poniżej 20%. Natomiast porównanie cen w star. chmielnickim i kamienieckim daje wyniki wysoce rozbieżne, o ile chodzi o lata 1565 i 1570. Ceny bowiem chmielnickie w r. 1565 są niższe, natomiast w r. 1570 dwukrotnie wyższe, co stanowi sui generis zagadkę, trudną do wytłumaczenia¹⁾.

Opierając się na cenach owsa z r. 1565, o biorąc za podstawę trzecinnik kamieniecki, okaże się, że trzecinnik skalcki równy jest kamienieckiemu, barski równa się $\frac{4}{3}$ kamienieckiego, chmielnicki $\frac{5}{6}$ trzecinnika kamienieckiego, biorąc zaś za podstawę ceny żyta, okaże się, że trzecinnik skalcki również równy jest kamienieckiemu, barski wynosi $\frac{5}{4}$ kamienieckiego, chmielnicki $\frac{5}{6}$ kamienieckiego.

9. Wzajemny stosunek trzecinników lokalnych na zasadzie ilości wymłóconych kóp.

Przechodząc do drugiego kryterjum dla oceny wzajemnego stosunku trzecinników, dajemy poniżej obraz stosunku trzecinników na zasadzie ilości wymłotu poszczególnych gatunków zbóż:

Trzecinnik	I. kamieniecki ²⁾		II. skal-	III. bar-	IV. chmielnicki ⁵⁾	
	1565	1570	ski ³⁾ 1570	ski ⁴⁾ 1565	1565 ⁶⁾	1570
żyta kóp	1½	1½	1½	?	?	2½
pszenicy „	2	2	2	?	?	2½
jęczmienia „	1½	2	2	?	?	2½
owsa „	1⅓	2	2	?	?	1½
tatarki „	7	3	3	?	?	4
prosa „	5	5	5	?	?	5
grochu „	30	?	3	?	?	?

¹⁾ Zagadka tem trudniejsza do rozwiązania, że r. 1565 był rokiem nieurodzaju z powodu posuchy i braku rąk roboczych. (Archiw J. Z. R. VII/2 str. 153).

²⁾ Lustracja z r. 1565 Archiw J. Z. R. VII/2 str. 188; lustracja z r. 1570.

Analiza wielkości wzajemnego stosunku trzecinników lokalnych na zasadzie ilości wymłóconych kóp stwierdza: 1) równość trzecinnika skalskiego i kamienieckiego, 2) nie daje materiału do żadnych wniosków dla starostwa barskiego, 3) stwierdza bezwzględnie większość trzecinnika chmielnickiego nad trzecinnikiem kamienieckim. Opierając się na tych danych a biorąc za podstawę trzecinnik kamieniecki, okaże się, na zasadzie wymłotu żyta, że trzecinnik chmielnicki wynosi $1\frac{2}{3}$ trzecinnika kamienieckiego, na zasadzie wymłotu pszenicy i jęczmienia $1\frac{1}{4}$ trzecinnika kamienieckiego, tatarski $1\frac{1}{3}$ trzecinnika kamienieckiego czyli średnio przewyższa trzecinnik kamieniecki o $\frac{3}{8}$.

10. Wielkość (objętość) trzecinnika kamienieckiego przerachowana na litry.

Rezultat dotychczasowej analizy dał nam jako wynik fakt, że, o ile chodzi o wymłot, równoważnikiem trzecinnika kamienieckiego jest przeciętnie albo $1\frac{1}{2}$ kopy żyta, albo 2 kopy pszenicy, albo $1\frac{1}{2}$ — 2 kop jęczmienia, albo $1\frac{1}{3}$ — 2 kóp owsa, czyli przeciętnie w trzecinnik kamieniecki wchodzi $1\frac{35}{48}$ kóp zboża, czyli 1. kopa 44 snopów. Wiadomo, że przy nowoczesnej uprawie a ręcznej młócce kopa (60 snopów) pszenicy daje 125 — 135 litrów ziarna¹⁾. Mniemaćby zatem należało, że dwie kopy pszenicy powinny dać 250 — 370 litrów ziarna, a zatem tyle powinien wynosić trzecinnik. Ponieważ to jest wydajność zboża niemłóconego w gospodarstwie nowoczesnym (intensywnym) przeto nie można tego kryterjum tu zastosować, przynajmniej o ile chodzi o górną granicę (370 litrów), natomiast można śmiało przyjąć dolną granicę (250 litrów) jako kryterjum maksy-

Żereła VII str. 97. Uwaga: co do roku 1565 zauważyć należy, że ilość wymłotu tatarski i grochu wydaje się być podejrzenie wielką.

³⁾ Lustracja z r. 1570. Żereła VII str. 192/3. Uwaga: ilość wymłotu jednaka z ilością wymłotu w star kamienieckim potwierdza równość trzecinnika w Skale i Kamieńcu.

⁴⁾ Brak danych odnośnych w lustracji z r. 1565.

⁵⁾ Brak danych odnośnych w lustracji z r. 1565.

⁶⁾ Lustracja z r. 1570 Żereła VII str. 75. Uwaga: Cyfry wymłotu przedstawiają wartość wątpliwą, z powodu tego, że jest to wymłot zboża gradobitnego.

¹⁾ Encyklopedia rolnictwa VII (Warszawa 1898). str. 2.

malnej wielkości trzecinnika, czyli wysnuć z tego wniosek, że trzecinnik kamieniecki nie może wynosić więcej jak 250 litrów. Pamiętając o tem należy z kolei zastosować, o ile chodzi o wymłot, kryterja współczesne tj. obliczyć ile litrów ziarna dawała kopa zboża w XVI wieku. Dla obliczenia wydajności zboża weźmiemy pod uwagę wymłot z kopy w stosunku do miar o znanej nam objętości do korca sokalskiego i lubomelskiego. Pierwszy¹⁾ wynosi $\frac{1}{24}$, drugi²⁾ zaś $\frac{1}{14}$ łaszta gdańskiego (dane z r. 1565). Według naszych przeliczeń pierwszy wynosi około 137 litrów, drugi zaś $227\frac{1}{2}$ litrów³⁾. Mając to na uwadze dajemy poniżej na tablicy dane dotyczące cen i wymłotu korca sokalskiego i lubomelskiego.

Rodzaj zboża	na korzec sokalski (137 l) trzeba wymłócić ⁴⁾	cena korca sokalskiego ⁵⁾	na korzec lubomelski 227 $\frac{1}{2}$ trzeba wymłócić ⁶⁾	cena korca lubomelskiego ⁹⁾
żyto	1 $\frac{1}{2}$ kopy	18 gr.	2 kopy	30 gr.
pszenica	2 „	28 (20) „ ⁶⁾	2 $\frac{1}{2}$ „	40 „
jęczmień ⁷⁾	1 $\frac{1}{3}$ „	12 „	2 $\frac{2}{3}$ „	19 „
owies	1 „	6 „	1 $\frac{3}{5}$ „	15 „
tatarska	1 $\frac{1}{3}$ „	10 „	2 „	16 „
proso	2 „	24 „	2 $\frac{1}{2}$ „	30 „

Analizując dane powyższej tabeli dochodzimy do następujących rezultatów: aby otrzymać średnio 364 $\frac{1}{2}$ litra ziarna trzeba zmłócić albo 3 $\frac{1}{2}$ kóp żyta, albo 4 $\frac{1}{2}$ kopy pszenicy, albo 4 kopy jęczmienia, albo 2 $\frac{3}{5}$ kóp owsa, czyli przeciętnie 3 $\frac{17}{20}$ kóp zboża albo 3 kopy 51 snopów albo 231 snopów¹⁰⁾. Na tej podstawie obliczona wydajność zboża z kopy daje rezultat, że z kopy zboża otrzymujemy przeciętnie 94 litrów ziarna. Zasto-

1) Żeręła III, str. 225, 235.

2) Archiw Jugo Z. R. VII/2, str. 355, 356.

3) Obliczenie mieści się w pracy autora p. t. „Miary zbożowe, rolne i miodowe czerwonoruskie od XIV—XVIII wieku (w rękopisie).

4) Żeręła III str. 235/6.

5) Żeręła III str. 235/6.

6) Pszenica czysta 28 gr., piwna 20 gr.

7) Kopa daje mac 3 czyli na jeden korzec idzie 1 $\frac{1}{3}$ kopy.

8) Archiw J. Z. P. VII/2 str. 355/356.

9) Archiw J. Z. R. VII/2 str. 355/56.

10) Na tej podstawie obliczona przeciętna wydajność snopa da się określić: 1:57 litra ze snopa zboża.

sowawszy ten rezultat do trzecinnika kamienieckiego, w który wchodzi przeciętnie 1 kopa 44 snopów zboża otrzymamy jako rezultat, że pojemność trzecinnika kamienieckiego wynosi około $163\frac{1}{4}$ litrów¹⁾. Ponieważ trzecinnik chmielnicki przewyższa o $\frac{3}{5}$ trzecinnik kamieniecki²⁾, czyli jest większy o $60\frac{27}{32}$ litrów, przeto wynosi on przypuszczalnie $224\frac{3}{32}$ litra³⁾, natomiast barski, większy o $\frac{1}{4}$ od trzecinnika kamienieckiego⁴⁾ powinien wynosić około $204\frac{1}{16}$ litrów.

11. Wielkość trzecinnika trembowelskiego oraz jego stosunek do innych trzecinników podolskich.

Jak wyżej powiedziano, z trzecinnikiem spotykamy się poza województwem podolskim, także i w województwie ruskiem w starostwie trembowelskiem⁵⁾. Co się tyczy wielkości trzecinnika albo półmiarka trembowelskiego, wiadomo, że jest on co do wielkości równy mierce kamionkowskiej⁶⁾, pozatem, podobnie jak w zakresie miar kamienieckich, barskich i chmielnickich, bezpośrednich wskazówek brak. Dlatego i w tym wypadku musimy zastosować kryterjum ceny i wymłotu. Materiał w tym kierunku ujęty tabelarycznie przedstawia się następująco:⁷⁾

1) Zbliża się zatem trzecinnik kamieniecki, swą wielkością do korca chełmskiego i ratneńskiego, który według naszych obliczeń wynosi około $164\frac{1}{3}$ litrów czyli $\frac{1}{20}$ łasztu gdańskiego. (Obliczenie mieści się w powołanej pracy rękopiśmiennej).

2) Zob. paragraf 9.

3) Zbliża się zatem trzecinnik chmielnicki swą wielkością do korca lubomelskiego, który wynosi około $227\frac{1}{2}$ litrów czyli $\frac{1}{14}$ łasztu gdańskiego. (Obliczenie jak wyżej).

4) Zob. par. 9. W braku kryterjum odnośnie do wymłotu, stosujemy niezbyt pewne kryterjum różnicy cen

5) Zob. wyżej par. 6. (Miary zboża młóconego na Podolu).

6) Żerela VII str. 128.

7) Lustracja z r. 1565. Żerela I str. 138, 142, 147, 150. — Lustracja z r. 1570. Żerela VII str. 129 Uwaga: Wymłot z r. 1565 charakteryzują pewne różnice zachodzące w odniesieniu do pszenicy (Żerela I str. 138, 147), jęczmienia (1. c. 138, 142, 147), owsa (1. c. str. 138, 142, 147), prosa (1. c. 138, 142, 147), grochu, (1. c. 138, 142, 147); podobne różnice są i w cenach, z których np. co do żyta różnica jest zgoła niezrozumiała. (1. c. str. 138, 142, 147, 150). Zaznaczyć trzeba, że wedle lustracji w starostwie trembowelskiem „wiązą małe snopy“ (1 c. str. 147).

Trzcinnik (półmiarek) trembowelski	Potrzebna do wymłotu ilość kóp		Cena w groszach	
	w r. 1565	1570	w r. 1565	1570
żyta	1	1 $\frac{1}{2}$	15 (8)	12
pszenicy	2, 1	?	20 (19)	?
jęczmienia	2, 1 $\frac{1}{8}$, 1	1 $\frac{1}{2}$	6 (7)	8
owsa	$\frac{4}{5}$, $\frac{23}{28}$, 1,	1 $\frac{1}{2}$	6	6
prosa	1, 1 $\frac{1}{2}$	4	20 (8)	20
tatarki	1 $\frac{2}{3}$	1 $\frac{1}{2}$	6	8
grochu	2, 1 $\frac{1}{4}$	(8 $\frac{1}{3}$ kopicy)	12	20

Biorąc dane z powyższej tabeli widzimy, że aby otrzymać jeden trzcinnik (półmiarek trembowelski) ziarna, trzeba młócić przeciętnie albo 1 $\frac{1}{4}$ kopy żyta, albo 1 $\frac{1}{2}$ kopy pszenicy, albo 1 $\frac{5}{32}$ kopy jęczmienia, albo $\frac{367}{420}$ kopy owsa, czyli $\frac{1}{19}$ kopy, czyli okrągło 1 kopę 20 snopów przeciętnie zboża. Wiedząc zaś, że z kopy mamy przeciętnie 94 litrów ziarna otrzymamy jako przypuszczalną wydajność z powołanej ilości 80 snopów zboża 122·8 litrów ziarna. Zatem trzcinnik, czyli półmiarek trembowelski powinien wynosić około 122 $\frac{3}{4}$ litrów¹⁾. W stosunku do trzcinnika kamienieckiego (163 $\frac{1}{4}$ l.), barskiego (c. 240 $\frac{1}{16}$ l.) i chmielnickiego (c. 224 $\frac{3}{32}$ l.) jest on najmniejszy, co jest zjawiskiem bardzo charakterystycznym, albowiem pozostaje to w ścisłym związku z faktem, że terytorjum, na którym obowiązuje, jest najdalej na zachód wysunięte.

12. Inne miary nasypne podolskie: sład, kusz, półkusz, mus.

Poza trzcinnikiem spotykamy na Podolu w XVI w. inne miary nasypne. Zaliczyć do nich należy przewszystkiem sład²⁾. Wielkość jego nie była jednaką: w starostwie skalskim rachowano w sład 10 albo 12 trzcinników³⁾ t. j. 16 hl 32 $\frac{1}{2}$ l. albo 19 hl 59 l.⁴⁾. Obok sładu jako miary większej od trzcinnika,

¹⁾ Zbliża się, zatem swą wielkością do korca wiotelskiego, który według naszych obliczeń na innym miejscu dokonanych, powinien wynosić 123 $\frac{1}{6}$ litrów.

²⁾ Star. kamienieckie (1570) Żerela VII str. 96. Podaje jego cenę lustracja na 8 florenów.

³⁾ Star. skalskie (1570) Żerela VII str. 191, 195.

⁴⁾ Obok sładu jako miary należy odróżnić sład jako produkt browariczny. Cenę sładu dotychczasową podaje lustracja star. chmielnickiego z r. 1565 Archiw J. Z. R. VII/2 str. 152), wymieniająca 9 gr. za trzcinnik sładu.

spotykamy miary odeń mniejsze. Jest nią przedewszystkiem kusz, spotykany w starostwie barskim, jako miara jagieł¹⁾. Sądząc z ceny kusza jagieł t. j. $\frac{1}{2}$ grosza²⁾ w stosunku do ceny trzecinnika jagieł t. j. 25 groszy³⁾, można mniemać, że kusz barski wynosi $\frac{1}{24}$ trzecinnika czyli około $8\frac{1}{2}$ litrów. Wyrażenie kusz jako termin metrologiczny nie stanowi bynajmniej właściwości ziemi podolskiej. W ogólnem tego słowa znaczeniu⁴⁾ oznacza kusz naczynie do picia, kuflik, wielki kubek, czaszę, metalowe naczynie do czerpania wody, które często wojenni ludzie u pasa nosili. Kusz do napoju mógł być w srebro oprawiony, służył na wino i mleko. Mógł być także z drzewa bukowego sporządzony. Jest zatem jak widać z tego, kusz naczyniem przedewszystkiem na płyny, a na Podolu — jak nasz materiał wskazuje — naczyniem także i przedewszystkiem na rzeczy sypkie⁵⁾. Z „kuszem“ (z „kowszem“), zwanym po łacinie „ciffus“, spotykamy się także w starostwie ratneńskim⁶⁾ jednakże nie w tem znaczeniu, w jakim go spotykamy na Podolu; tam bowiem oznacza on najniższą miarę miodową. W starostwie barskim kusz ma także drugie znaczenie: jest miarą masła, za którą rachuje lustracja 2 groszy⁷⁾. Obok kusza masła lustracja różni także półkusze⁸⁾, wynoszące zatem $4\frac{1}{4}$ litrów a więc nieco więcej niż staropolski koronny garniec, z r. 1764 (wynoszący⁹⁾ nieco ponad $3\frac{3}{4}$ litra), Obok kusza, jako miary na masło i jagły, spotykamy się w starostwie barskim z analogiczną miarą zwaną musem. Jest rzeczą charakterystyczną, że mus

¹⁾ Lustracja z r. 1565 (Archiw J. Z. R. VII/2 str. 217, 222, 233, 243 245, 252.

²⁾ l. c. str. 218/19, 242.

³⁾ l. c. str. 231.

⁴⁾ Linde. Słownik języka polskiego Lwów, 1855 II. str. 559.

⁵⁾ Obok formy „kusz“ spotykamy się w jednym wypadku z formą „kosz“ (kosz jagieł, kosz masła). Zob. lustrację star. barskiego z r. 1570 (Archiw J. Z. R. VII/2 str. 227). Nie mogę rozstrzygnąć, czy tu chodzi o „kosz“ czy też o „kusz“ omyłkowo w lustracji napisany.

⁶⁾ Zap. Tow. Szewczenki XXVI str. 33. Według naszych obliczeń w powołanej pracy o miarach czerwonoruskich oznacza w starostwie ratneńskim kusz jednostkę bardzo małą, bo zaledwie $\frac{9}{10}$ litra wynosząca.

⁷⁾ Lustracja z r. 1565 Archiw J. Z. R. VII/2 str. 218/19, 242.

⁸⁾ l. c. str. 242.

⁹⁾ K. Sochaniewicz. Tablice metrologiczno-numizmatyczne w T. Wierzbowskiego „Vademecum“. Lwów-Warszawa 1926 str. 219.

masła kosztuje tyleż, co i kusz, t. j. 2 grosze¹⁾. Podobnie i mus jagieł kosztuje $\frac{1}{2}$ grosza²⁾. Z tego zaś, ponieważ ceny musa i kusza są identyczne, wynika wniosek, że mus równy co do wielkości kuszowi, a zatem wynosi $8\frac{1}{2}$ litrów. Zaznaczyć trzeba, że mus jest właściwie typową miarą miodową, przynajmniej za taką ją uważa W. Kozłowski³⁾. Zdaniem jego mus, musa, kunik, pokowa są miarami jednogarncowymi, które służyły do określenia wysokości bartnego t. j. daniny miodu albo opłaty pieniężnej od barci. W tem znaczeniu t. j. z musem jako miarą miodową nie spotkał się w lustracjach starostw podolskich. Podobnie i na Rusi Czerwonej mus w tym charakterze nie jest znany, natomiast służy jako miara do określenia ilości danego masła. Konkretnie znamy mus (musz): hrubieszowski⁴⁾, lwowski⁵⁾, przemyski⁶⁾, ratneński⁷⁾. Wielkość wspomnianych musów nie jest nam znana, z braku wskazówek bezpośrednich, wskutek czego trudno na ten temat wysnuć jakieś wnioski.

13. Miary typu pośredniego nasypno-nalewne: kufy, beczki, półbeczki, śledziówki.

W lustracji star. kamienieckiego⁸⁾, mamy wymienione kufy na małmazję ocenione po 50 florenów, dalej beczki sztuk słonych po grzywien 12 i linów po 6 grzywien⁹⁾. W lustracji star. skalskiego¹⁰⁾ z r. 1570 mamy wymieniony miodu półbeczek, określony przez lustratora „jako śledziówka lwowska, którą lekce szacując i poniżej targu i ceny facit 17. O. O.“ (t. j. grzywien). Co się tyczy wielkości tych miar, to zaznaczyć potrzeba, że bezpośrednich danych w tym kierunku w lustracjach

¹⁾ l. c. str. 226, 236.

²⁾ l. c. str. 226, wymieniono właściwie 9 denarów wiadomo jednak, (Gumowski Podręcznik numizmatyki polskiej. Kraków 1914 str. 288), że 9 denarów stanowiło $\frac{1}{2}$ grosza

³⁾ W. Kozłowski. Słownik leśny, bartny, bursztyniarski i oryński. Warszawa 1846 str. 11—12.

⁴⁾ Żereła III str. 110.

⁵⁾ Żereła III str. 378, 379, 380.

⁶⁾ Żereła II str. 154.

⁷⁾ Archiw. J. Z. R. VII/2 str. 281, 291, 297, 299, 303.

⁸⁾ Żereła VII str. 88.

⁹⁾ L. c. VII str. 117.

¹⁰⁾ L. c. str. 187.

brak i dlatego trzeba tu się posiłkować innemi danemi. Zaczniemy od kufy zwanej w średniowiecznej łacinie „cupa, cuva, caupus“, oznaczającej dużą drewnianą miarę na wino i na gorzałkę, zwykle dębową¹⁾. Wielkość kufy w źródłach cytowanych nie jest bezpośrednio podaną. Niemniej jednak pewne światło rzuca na nią wiadomość w ustawie wojewodzińskiej²⁾ krakowskiej z r. 1589, gdzie znajdujemy następujące zdanie: „A isz się niemało oszukania dzieje na półkufkach, które przywożą, gdyż mniejsze baryłą i dalej nad miarę zwykłą, które miałyby trzymać w sobie podług koszyckiego bantu 6 barył i 6 garncy“, Z tej wzmianki mniemać należy, że kufa powinna wynosić 12 barył i 12 garncy, a zatem 12½ baryły czyli 300 garncy albo 1200 kwart. Przyjmując³⁾ jako ekwiwalent kwarty 0.94 litra, otrzymamy, że wielkość kufy wynosiła około 282 litrów. W świetle tych danych cena szacunkowa kufy małmazji podana na 50 florenów czyli 1500 groszy, wydaje się grubo za niską, bo kwarta małmazji wypada w ten sposób po 1¼ grosza. Jest to dosyć dziwne jeżeli się uwzględni dane dotyczące cen małmazji w XVI wieku. W latach 1524—1525 za kwartę⁴⁾ małmazji greckiej liczono gr. 2, a małmazji włoskiej 3 grosze. W tym czasie kwarta wina węgierskiego kosztowała 1 grosz. Stosunek zatem ceny małmazji do ceny wina węgierskiego przedstawiał się jak 2:1, względnie 3:1. Skoro zatem w r. 1565 cena wina węgierskiego wynosiła 2 grosze, a takiegoż dwuletniego 2½ grosza⁵⁾, nie można wątpić, że i cena małmazji musiała się w tym stosunku podnieść t. j. wynosić 4, (5), względnie 6, (7½) grosza za kwartę. W roku 1572 kwarta przedniego wina węgierskiego

¹⁾ Linde. Słownik II str. 541 W. Kozłowski. Słownik leśny, bartny, burztyński i oryński. Warszawa 1846 str. 177/199 (miary do płynów drewniane).

²⁾ Archiwum Kom. prawniczej I str. 124.

³⁾ K. Sochaniewicz. Tablice metrologiczne — numizmatyczne. W. Wierzbowskiego Vademecum (wyd. II) str. 218 i 219.

⁴⁾ Taksa korzeni i trunków na Sejmie Piotrkowskim w r. 1524. Niemcewicz. Zbiór pam: IV str. 66/67. F. Bostel Die Piotrkower Constitution vom Jahre 1525. Lemberg 1890 str. 9. — Konstytucja sejmu piotrkowskiego z r. 1525. Archiwum Kom. prawniczej, I str. 89.

⁵⁾ F. Bostel. Taryfa cen województwa krakowskiego z r. 1565. Kraków 1891 str. 19.

kosztowała 3 grosze¹⁾, a więc powinna była dojść cena małmazji do wysokości 6 względnie 9 groszy. Nie osiągnęła jednak tej wysokości (tj. 9 groszy), bo dopiero w r. 1589 uzyskano dla małmazji cenę 6 groszy²⁾. Niemniej jednak cena 4—5 groszy za kwartę małmazji w r. 1565 jest zupełnie możliwą, co wskazywałoby, że lustratorowie oszacowali kufę małmazji do wysokości zaledwo 25% jej rzeczywistej wartości.

Przechodząc z kolei do określenia wielkości beczki i półbeczka, czyli śledziówki, możemy z pośrednich wskazówek mieć, że na Podolu obowiązywała beczka względnie półbeczek lwowski. Wielkość ich była oddawna określona zwyczajami handlowymi (choć co do tego działły się nadużycia) jak świadczą poniżej przytoczone ustępy taryfy cen.

Taryfa z r. 1565 powiada w tej mierze³⁾: „Też w beczkowych rybach, jako we lwowskich szczukach i lubelskich doświadczony bywa niemały fałsz a oszukiwanie ludzi na przyszłe czasy. A tak Jego Mość pan Wojewoda ustawuje, aby żaden więcej dwu warstw linów do szczuk w beczkę lwowską kłaść nie śmiał, także i w lubelską. Item beczki aby były wedle starodawnego warunku i pomiary na ratuszach będących. Item beczki węgorzów, aby nie były przekładane stare nowymi i też beczki aby były wedle starodawnego na ratuszu wymierzenia, ani też przekładane. Item śledzie aby nie były inaczej cyrklowane jedno jako z starodawna zachowanie jest, to jest, aby śledź w beczkach warunkowy i beczki warunkowe były, także też nieprzekładane, aby prostego śledzia za szumski nie śmiał przedawać“. Podobne uwagi wypowiada taksa żywności wojewody krakowskiego z r. 1572⁴⁾. Dla określenia jednak wielkości beczki i półbeczka (śledziówki) nie przynoszą wspomniane ordynacje wojewodzińskie żadnych konkretnych danych. Dlatego dane te trzeba na innej drodze zdobywać. Kwestję tę rozstrzygnęliśmy na innem miejscu⁵⁾, a mianowicie określiliśmy wielkość półbeczka

¹⁾ Taksa żywności wojewody krakowskiego z r. 1572. Niemcewicz Zbiór pamiętników III str. 473/4.

²⁾ Archiwum Kom. prawniczej I str. 126.

³⁾ F. Bostel. Taryfa cen wojew. krakowskiego z r. 1565 Kraków 1891, str. 20.

⁴⁾ Niemcewicz. Zbiór pamiętników III str. 474/5.

⁵⁾ W powoływanej kilkakrotnie pracy o miarach czerwonoruskich (w rękopisie).

na $1\frac{1}{4}$ korca lwowskiego ($94\frac{3}{4}$ litrów), co zatem wynosi przypuszczalnie około 116 litrów. W ten sposób beczka lwowska wynosiłaby 232 litrów.

14. Miary miodowe: rączka.

W poprzednim paragrafie spotkaliśmy się z miarą na miód t. j. półbeczkiem czyli śledziówką. Jak sama nazwa wskazuje, nie jest to właściwa miara miodowa, lecz posiłkowo w tym wypadku użyta, miara na ryby. Do określenia danin bartniczych posługiwano się na Podolu innemi określeniami. Były one dwójakie: pień i rączka. Daninę pszczelną obliczano na pnie, przyczem rachowano za pień sakramentalnie 20 groszy¹⁾, natomiast daninę miodową obliczono na Podolu w rączkach (ruczkach)²⁾ oraz półrączkach³⁾. Danych co do wielkości rączki brak, z wyjątkiem lustracji starostwa barskiego, gdzie podano cenę na targu w Barze rączki miodu na złotych polskich sześć⁴⁾ czyli 180 groszy. Ponieważ półbeczek lwowski miodu (śledziówka) kosztuje na Podolu 17 grzywien⁵⁾ czyli 856 groszy, mniemać można, że na śledziówkę szło niewiele więcej $4\frac{3}{4}$ rączki, a ponieważ śledziówka wynosiła około 116 litrów, więc przybliżona wartość rączki powinna wynosić około $24\frac{1}{2}$ litra. Rączka jako miara miodowa nie jest właściwością Podola, lecz miarą bardzo rozpowszechnioną, bo spotykaną na Rusi Czerwonej (rączka: bełzka, chełmska, grodecka, hrubieszowska, lubaczowska,

¹⁾ Lustracja star. kamienieckiego z r. 1565 (Archiw J. Z. R. VII/2 str. 170, 172, 173, 174, 179, 180, 183, 184, 185, 194, 195, 196, 204, 205, 207, 212). Lustracja tegoż starostwa z r. 1570 (Żereła VII str. 89, 90, 91, 92, 94, 95, 99, 100, 106, 107, 111, 113, 115, 117, 119). Lustracja star. skalskiego z r. 1570 (Żereła VII str. 185 — 190, 194, 195). Lustracja star. barskiego z r. 1565 (Archiw J. Z. R. VII/2 str. 130, 132, 134, 216, 219, 225, 227, 229, 235, 236, 238, 250, 251). Lustracja star. chmielnickiego z r. 1570 (Żereła VII str. 70—73, 82, 86, 87). Lustracja tegoż starostwa z r. 1565 (Archiw J. Z. R. VII/2 str. 140, 142 — 148, 150, 155, 164).

²⁾ Lustr. star. kamienieckiego z r. 1565 (Archiw J. Z. R. VII/2 str. 191); lustracja tegoż star. z r. 1570 (Żereła VII str. 109); lustracja star. barskiego z r. 1565 (Archiw J. Z. R. VII/2 str. 220, 235, 240, 250, 253, 255). Lustracja star. chmielnickiego z r. 1565 (Archiw J. Z. R. VII/2 str. 158).

³⁾ Lustracja star. barskiego z r. 1570 (Archiw J. Z. R. VII/2 str. 251).

⁴⁾ L. c. str. 224, 226, 229, 235, 236, 238, 248, 250, 255.

⁵⁾ Zob. par. 13.

lwowska, ratneńska), lecz wielkość jej tam nie jest jednolita¹⁾. Znaną jest też na Mazowszu w puszczy kurpiowskiej²⁾, lecz co do jej wielkości tamże zdania są wysoce podzielone³⁾, bo różni autorzy podają różnorodną objętość rączki mazowieckiej: na 6, 10¹/₄, 10¹/₂, 10³/₄, 15 garncy, a zatem od 24 — 60 litrów. Rączka zatem targowa barska, wynosząca według przypuszczeń i obliczeń na zasadzie ceny około 24¹/₂ litra, odpowiadałaby zatem owej najniższej pod względem objętości rączce 6 garncowej⁴⁾, co naprowadza na myśl, że nasze obliczenia i półbeczka lwowskiego (śledziówki) i rączki barskiej mają znaczne cechy prawdopodobieństwa.

15. Inne miary, wagi i sposoby liczenia: kamień, garść, sażeń.

Dla zupełnego zobrazowania miar należy wspomnieć, że poza wyszczególnionymi miarami, wymieniają lustracje dla wyznaczenia ilości danego łożu kamień, za który liczono w r. 1570 w star. kamienieckim 24 grosze⁵⁾, w r. 1565 w star. barskim 20 groszy⁶⁾, oraz półkamień, używany w r. 1565 w star. chmielnickim⁷⁾. Co do wielkości i podziału kamienia lustracje nie dają jakichkolwiek wskazówek. Uzyskanie wiadomych dla przerachowania w drodze pośredniej jest tem trudniejsze, że kamień jest miarą w całej Polsce w handlu używaną. Miarą przedziwa danego jest garść, wymieniona w lustracji star. kamienieckiego z r. 1565⁸⁾, także i w r. 1570 roku⁹⁾, w lustracji star. barskiego z r. 1565¹⁰⁾, gdzie wartość garści podano na

¹⁾ Na podstawie powoływanej kilkakrotnie pracy o miarach czerwonoruskich.

²⁾ K. Potkański. Pisma pośmiertne I str. 244, 255, 256—258, 260—261.

³⁾ Zob. A. Braun. Z dziejów bartnictwa w Polsce str. 12—17, 26. Zob. też uwagi I. Baranowskiego w recenzji powyższej pracy (Kwart. histor. XXV str. 561/3).

⁴⁾ Rączkę na 6 garncy oblicza Encyklopedia powszechna Orgelbranda z r. 1870.

⁵⁾ Żereła VII str. 90.

⁶⁾ Archiw J. Z. R. VII/2 str. 130.

⁷⁾ Archiw J. Z. R. VII/2 str. 139.

⁸⁾ Archiw J. Z. R. VII/2 str. 193.

⁹⁾ Żereła VII str. 109, 111, 120.

¹⁰⁾ Archiw J. Z. R. VII/2 str. 217, 222, 226, 227, 233, 236, 242, 252, 255.

szelągi¹⁾, oraz w lustracjach star. chmielnickiego z r. 1565²⁾ i 1570³⁾. Zaznaczyć trzeba, że garść jako miara przędzywa danego nie stanowi cechy specyficznej Podola, albowiem z tą formą obliczenia ilości przędzywa (lnu, konopi) spotykamy się także na Rusi Czerwonej w starostwach lubaczowskim, kałuskim i ratneńskim. Ile garść wynosiła wedle naszych pojęć, trudno określić, niemniej jednak z faktu, że za 10 garści liczono 4 szelągi, a za chleb 1 szeląga⁴⁾, można mniemać, że nie była to ilość znaczna. Prawdopodobnie należy przypuszczać że na garście obliczano materiał przędzywa w stanie surowym, albowiem nici i sukno obliczano na sażenie. Wskazówkę ku temu daje wzmianka o foluszu w lustracji star. kamienieckiego z r. 1565, gdzie mowa o folowaniu „guni“ i dawaniu „od sażenia po biłemu“⁵⁾.

16. Zakończenie: Wnioski i uwagi ogólne.

W ten sposób wyczerpaliśmy ogół miar spotykanych w drugiej połowie XVI w. na Podolu z uwzględnieniem cen za nie obowiązujących. Rezultat naszej analizy pozwala stwierdzić, że w stosunkach gospodarskich (rolniczych) na Podolu posługiwano się stosunkowo nader rzadko określeniem ilości zapomocą wagi, której właściwie na wsi nie używano. Owe bowiem daniny łożu, obliczone na kamienie, odnoszą się tylko do stosunków miejskich, to znaczy, że na wsi wag (ciężarków handlowych ogólnopolskich) nie używano. Wszystkie pozatem produkty, które składano jako daninę w starostwach podolskich wyrażano ilościowo wartościami, określającymi objętość, a więc wyłącznie miarą przestrzenną, przyczem obok takich prymitywnych form, liczonych raczej „na oko“ a mianowicie: kopa, kopica, stóg, stożek, sterta, bróg, snop, wóz, jeżeli chodzi o ilości wielkie, garść jeżeli chodzi o ilości małe, mamy także już pewne przestrzennienie i umownie określone naczynia: trzecinnik, półtrzcinnik, ćwierć, (wybitnie pod względem lokalnym zróżniczkowane), słód, kusz, mus, rączka, które związane ściśle z terytorjum, stanowią

¹⁾ l. c. str. 218/219.

²⁾ l. c. str. 159.

³⁾ Żeręła VII str. 76

⁴⁾ Lustracja star. barskiego z r. 1565. Archiw. J. Z. R. VII/2 str. 242.

⁵⁾ Archiw. J. Z. R. VII/2 str. 200.

niejako (z pewnemi zastrzeżeniami) miary rodzime, wiejskie. Obok nich mamy naczynia, zapożyczone ze świata handlowo-miejskiego, jakimi są kufa, beczka, i półbeczek (śledziówka). W stosunku do względnie rodzimych wiejskich miar odgrywają one rolę posiłkową, zwłaszcza gdy chodzi o artykuły importu i eksportu.

Spis omówionych terminów metrologicznych.

Beczka lwowska na szczuki i liny, wynosząca około 232 litrów.

Bróg grochu.

Garść przędzywa.

Kamień łaju.

Kopa zboża.

Kopica zboża.

Kufa małmazji, wynosząca około 282 litrów.

Kusz barski na masło i jagły wynoszący około $8\frac{1}{2}$ litrów.

(Maca trembowelska na zboże czyli $\frac{1}{2}$ trzecinnika trembowelskiego, wynosząca około $61\frac{3}{8}$ litrów).

(Mierka kamionecka na zboże równająca się trzecinnikowi trembowelskiemu, wynosząca około $122\frac{3}{4}$ litrów).

Mus barski na masło i jagły wynoszący około $8\frac{1}{2}$ litrów.

Pień pszczoł o stałej wartości 20 groszy.

Półbeczek lwowski albo śledziówka na miód wynosząca około 116 litrów.

Półkamień łaju.

Półkusz barski wynoszący około $4\frac{1}{4}$ litrów.

(Półmiarek trembowelski czyli trzecinnik wynoszący około $122\frac{3}{4}$ litrów).

Rączka podolska na miód wynosząca około $24\frac{1}{2}$ litrów.

Sazeń do mierzenia guni (sukna).

Śledziówka lwowska wynosząca około 116 litrów.

Słód skalski zawierający albo 10 trzecinników (=1632 litrów) albo 12 trzecinników (=1959 litrów).

Sterta duża zboża.

Sterta mała zboża.

Sterta wielka siana (=46 wozów).

Stóg kamieniecki zboża.

Stóg siana (=20 wozów).

Stożek grochu.

Trzecinnik zawierający 2 półtrzcinniki albo 4 ćwierci.

Trzecinnik barski wynoszący około $204\frac{1}{16}$ litrów.

„ chmielnicki wynoszący około $224\frac{3}{32}$ litrów,

„ kamieniecki wynoszący około $163\frac{1}{4}$ litrów,

„ skalski wynoszący około $163\frac{1}{4}$ litrów,

„ (trembowelski wynoszący około $122\frac{3}{4}$ litrów).

Wóz drew.

Wóz siana.

Wóz drohobycki (currus) soli biorący 6.000 topek (tolpae).

Wózek mały soli.

Wózek większy soli.
